

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

ESKİ YAKINDOĞU'DA NEHİRLER VE KENTLER*

Rivers And Cities in Ancient Near East

Cemil BÜLBÜL**

Ezgiğül DOĞAN***

ÖZ

Coğrafi faktörler, insan topluluklarını ve bu toplulukların sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantılarını etkilemiştir. İnsanoğlu, tarihin en erken devirlerinden itibaren, yerleşim yerlerini belirlerken, yerleştikleri mekanın, nehirlere ve su kaynaklarına yakın olmasına dikkat etmiştir.

Eski Yakınoğu coğrafyasında vücut bulan medeniyetlerin birçoğu da yerleşim yeri olarak, büyük nehirlerin kenarlarını veya su kaynaklarının çevresini, tercih etmişlerdir. Örneğın Mezopotamya'da Fırat ve Dicle nehirlerinin bulunduğu bölge, Batı Anadolu'da Büyük ve Küçük Menderes nehirleri ile Gediz nehri havzaları, Orta Anadolu'da Sakarya, Kızılırmak ve Yeşilirmak, Mısır'da ise Nil nehri ve onun suladığı verimli topraklar yerleşime sahne olmuştur.

Bu nehirler, antik kaynaklarda, çivi yazılı metinlerde ve kutsal kitaplarda farklı isimlerle anılmışlardır. Medeniyetlerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde büyük öneme sahip olan bu nehirler, sınırları oluşturmuş, askeri güzergâhlarda ve ulaşım güzergâhlarında kullanılmış, zaman zaman taşkınlara neden olmuş, bilimin gelişmesine katkılarda bulunmuş ve bu nehirlerle ilgili kanunlar çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Yakınoğu, Nehir, Fırat, Dicle, Nil

ABSTRACT

Geographic factors have affected human communities and their social, political, economical, religious and cultural structures. Humankind has always considered whether their settlements were close to rivers and water resources since Ancient times before they settlement.

Most of civilizations which were founded in Ancient Near East region preferred to settlement around water resources and great riversides. For example the

* Bu makale Ezgiğül Doğan'ın Eski Yakınoğu'da Nehirler isimli Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr. Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; E. Doğan, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

*** Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

region were Euphrates and Tigris rivers and located in Mesopotamia. Little and Greater maeader, Gediz river basin in west Sakarya in central Anatolian Kızılırmak and Yeşılırmak; and Nil riverin Egypt the regions watered by Nil river witness human settleets.

These rivers were called with different names in ancient sources cuneiform scripts and sacred books.

Keywords: Ancient Near East, River, Euphrates, Tigris, Nile.

Giriş

Tarihin en eski devirlerinden itibaren insan toplulukları, yerleşim merkezi olarak genellikle büyük nehir ve göl kenarlarını tercih etmişlerdir. Eski Yakınoğu coğrafyasında, Mısır ve Mezopotamya gibi ilk medeniyetler de Nil, Dicle ve Fırat nehirlerinin havzasında kurulmuştur. Bu nehirler tarafından sulanan ve hayat bulan kurak bölgeler ise Yakınoğu uygarlığının oluşumuna bizzat şahitlik etmiştir. Mısır ve Mezopotamya’da olduğu gibi, Anadolu’da kurulan uygarlıklarda su kaynaklarını ve nehir kenarlarını yerleşim bölgesi olarak tercih etmişlerdir. Dolayısıyla medeniyetlerin nehir vadilerine yerleşmeleri, kentlerin gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Nehirlerin, tarih boyunca insan hayatında ekonomik, hukuk, politik, sosyal ve dini alanlarda da büyük etkisini görmek mümkündür. Nehirler, üzerinde taşımacılığın başlamasıyla ekonomik hayatı canlandırmış, çivi yazılı kanunlara konu olmuş, medeniyetlerin doğal sınırlarını çizmiş ve kutsallaştırılmıştır. Bu nedenle nehirlerin insan hayatına katkısı kentlerle sınırlı tutulamaz. Fakat, tarihin ilk dönemlerinden beri, insan topluluklarının yaşam alanı olarak nehir kenarlarını tercih etmeleri, kentlerin ve nehirlerin önemini vurgulamaktadır.

İlkel dönemde avcılık ve toplayıcılıkla yaşamını sürdüren insanoğlu su kenarlarını; tatlı su ihtiyacını karşılamak, yaşanılabilir iklimsel özellikler sunması, çeşitli bitki ve hayvan türlerini barındırması gibi nedenler dolayı tercih etmiştir. Tarımın gelişmesiyle, sadece yağmur suyu ile tarım yapan topluluklar, nehirleri çeşitli yapay sistemler kurarak kontrol altına almışlar ve sulu tarıma geçmişlerdir (Hamamcıoğlu,2005: 104). Sulu tarım, bir yandan tarımsal arazileri nehirlerle bağımlı kılıp sınırlarken, diğer taraftan kanalların açılması ve taşkına karşı setlerin yapılması gibi faaliyetler, nüfusun bir araya toplanmasına olanak sağlamıştır. Böylelikle bilinen herhangi bir neolitik yerleşmeden daha büyük ilk kentler doğmuştur (Çevik, 2004: 15-16).

Tipik bir Ubeyd köyü veya küçük bir kasabası, nehirlerden toplanan saz demetleri ve sertleşmiş topraktan inşa edilmiş bir kulübe dizisinden oluşuyordu. Zaman geçtikçe, bu yerleşim yerlerine insanlar diğer büyük yapıları da ekledi. Bunların arasında ambar kulübeleri vardı. Mezopotamya’nın ilk çiftçileri, hasatın iyi olmadığı dönemlerde halkı beslemek için, iyi hasat dönemlerinde elde edilen fazla tahılı depolamanın önemini kavradılar. Ayrıca bazı kasabalarda merkezi bir toprak höyüğün zirvesinde tek odalı bir yapı yapılmaya başlandı. Tarihçiler, bunların dini tapınakların ilk ilkel versiyonu olduğunu belirtmektedirler (Nardo, 2014: 14).

Kentlerin oluşabilmesi için sosyal organizasyonlar ilk kez Mezopotamya’da ortaya çıkmış, modern anlamda ilk kentler M.Ö. 3500–4000 yıllarında bu bölgede

kurulmuştur (Pustu, 2006: 129). İlk yerleşim yerleri olan bu kentlerin doğuşu da sadece Mezopotamya siyasal uygarlığının kökenini değil, aynı zamanda çağdaş dünyanın ve siyasal düşünümün de sosyolojik miladını oluşturmuştur (Ateş ve Ünal, 2004: 29). Eskiçağ'ın başlangıcında Mezopotamya medeniyeti tamamen bir nehir kültürü olmuştur. Ekin, sulama, yüzme, içme dahil olmak üzere insanların günlük ihtiyaçları nehirlerle bağlıydı. Dahası, nehirler onların tükettikleri yiyeceklerin çeşidini, evlerini ve şehirlerini kurmak için kullanılan malzemelerin türlerini, mitlerinin doğasını, meslek çeşitlerini ve hayatlarının daha pek çok önemli yönlerini belirliyordu (Nardo, 2014: 11-13).

Mezopotamya dünyasının ilk kentleşme sürecinde (IV. binyılın ikinci yarısı), kentlerin ırmak ve kanallardan oluşan su ağı boyunca gelişmesi dikkat çekmektedir (Bordreuil, vd., 2014: 71). Kentin gelişimi, yüzen saz demetlerinden veya kütüklerden, küreklerle ve yelkenle yol alan teknelere doğru, denizcilikte kaydedilen gelişime paraleldir. Taşımacılık, kent içindeki en dinamik unsurdur, ama savaş bir yana, taşıma araçlarının azlığı veya teknelerin geçmesine izin vermeyen bir topluluk yüzünden bir nehir yolunun kolayca kesintiye uğrayabilmesi, kentnin büyümesinin ve hatta varlığını sürdürmesinin önündeki en önemli tehditlerdendi. Dolayısıyla güçlü kentler, sınırlarını büyötmeye ve ticaret yollarının önünü kesebilecek kentleri yok etmeye eğilimli olmuşlardır (Mumford, 2007: 93-94).

Fırat ve Dicle'nin akış hızları çok farklıdır (Dicle çok daha hızlı akar). Ancak Fırat'ın sulamada kullanılması daha kolaydır. Kentler ve köyler genellikle Fırat'tan doğuya uzanan kollar boyunca kurulmuştur, Oysa Bağdat'ın aşağısında kalan Dicle boyunda pek az kent yerleşimine rastlanır (Kuhrt, 2013: 25). Erken Hanedanlar döneminde (M.Ö.2900-2350) Sümerler Güney Mezopotamya'da, Fırat ve Dicle'nin taşıdığı alüvyonlu birikinti ovasındaki kentlerde, her biri güçlü ve kendi yöneticilerine sahip devletlerde yaşadılar. Bu bölgede 18'i büyük, 35 kadar şehir ve kasabanın bulunduğu bilinmektedir (Köroğlu, 2013: 65). Güney Mezopotamya'da bugünkü Nasriye civarında kurulmuş olan en eski Sümer sitelerinden Eridu (Abu Şahreyn), Ur (Tel el Mugayyir) ve onun kuzeyindeki eski adı bilinmeyen El Ubeyd şehirleri nehir kenarlarında bulunuyorlardı. Dicle'ye Bağdat civarında katılan Diyala nehri havzası da Sümerler zamanından beri iskan edilmişti. Burada Eşnunna (Tel Asmar), Hafaca (Tutup) ve İşçalı (Neriptum) şehirlerinde yapılan Amerikan kazıları, bölgenin tarihini aydınlatacak kıymetli vesikalar vermiştir. Dicle nehri Bağdat'tan kuzeye doğru takip edildiğinde evvela Küçük Zap Suyu'nun Dicle'ye katıldığı yerde kurulmuş olan Eski Assur devletinin ilk idare merkezi Assur (Kale el Şergat) şehri ile karşılaşılır. Daha sonra Mezopotamya'nın Prekalkolitik kültürünü temsil eden Hassuna'ya varılır. Daha sonra diğer bir Assur başkenti Kalah (Nimrut) ve Musul civarında diğer yerleşimlere varılır. Musul'un hemen yanında Assur'un son idare merkezi olan Ninive (Kuyuncuk) bulunur. Büyük ve Küçük Zap ırmakları arasındaki ovada Arbela (Erbil), Kaksu ve Kar Tukulti-Ninurta gibi vaktiyle önemli birer kent oldukları anlaşılan şehirlerin harabelerine ulaşılır (Memiş, 2009: 23-24; Memiş, 2015: 9-10).

Bölgenin tarihi coğrafyası çerçevesinde nehirler ve kentler ile ilgili genel bilgilerden sonra bu coğrafyada öne çıkan kentleri tek tek alabiliriz.

Hassuna ve Samarra Yerleşimleri (7.binyılın sonu-6.binyılın ilk yarısı):

Mezopotamya'da tarımla uğraşan erken köy toplumunu temsil eden gelişmelerin yaşandığı dönemde kurulan Hassuna yerleşim birimi, Musul'un 35 km güneyinde, Dicle Nehri üzerinde kurulmuştur. Samarra, Mezopotamya'nın yağmurla tarım yapılabilen dağ eteklerindeki bölgenin güneyinde ve yine Dicle üzerinde yer alır. Tel es-Savvan'da yapılan kazılar bu dönem insanların köylerde oturdukları halde, tarım için Dicle sularını tarlalarına ulaştıran ilk kanallarını yaptıklarını gösterir (Köroğlu, 2013: 42-43). Maisels, Samarralıların, Dicle boyunca Adhem ve Küçük Zap arasındaki güney ovalara insan yerleştirmek için büyük çabalarla sulamada uzman olduklarını, daha sonra da diğer yağmur suyunu bağlı olan tarım topluluklarının Habur ve Balık nehirleri ile sulanan bölgelere geniş ölçüde yayıldıklarını belirtmektedir (Maisels, 1999: 130).

III. Ur Sülalesi Dönemi (Yeni Sümer Devleti: 2112-2000) Kentleri:

III. Ur Sülalesi döneminde gerçekleştirilen büyük inşa projeleri Güney Mezopotamya'daki birçok kentin çehresini değiştirmiştir. Ur-Nammu ve Şulgi gibi büyük krallar, enerjilerini ve elde ettikleri birikimi bu tür faaliyetlerde kullanmışlardır. Ur kentindeki ziggurat, bunun en iyi örneklerinden biridir. Yapım faaliyetleri Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi zamanında da sürmüş, Ur'daki ziggurat olasılıkla bu dönemde ancak bitirilebilmişti. Şulgi'nin oğullarından Şu-Sin döneminde ise bölgeye sızmaya başlayan Batı Sami kökenli Amurrulara karşı, Fırat ve Dicle nehirleri arasında büyük bir duvar yapılmış; dördüncü krallık yılında da "Amurru duvarının yapıldığı yıl" adı verilmiştir (Köroğlu, 2013: 89-90).

İsin –Larsa Kentleri:

İkinci binyılın ilk yarısına damgasını vuran Hammurabi önderliğindeki Babil'den önce, Güney Mezopotamya'da İsin ve Larsa kentleri siyasi üstünlük ve bölgenin mirası için mücadeleye başlamıştı. İsin (Bahriyat), Bağdat'ın 200 km kadar güneydoğusunda, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasındaki bölgede yer alır (Bugünkü İşan Bahriyat) (Memiş, 2015: 111). Kent, kurulduğu dönemde nehir vadilerine daha yakın olduğu için, sulama ve taşımacılık gibi avantajlara sahipti. İsin kentinin önderliğinde ülkede sağlanan düzen, Basra Körfezi üzerinden güney bölgelerle yapılan ticareti arttırmıştı. Aynı dönemde, kuzeyde Dicle üzerindeki Assur ile Orta Anadolu arasında yoğun biçimde işleyen bir ticaret ağı da kurulmuştu. Larsa (Tel Senkerek) kenti, güneyde Ur ile Uruk arasında yer almaktadır (Köroğlu, 2013: 94-99; Bertman, 2003: 25). Larsa, Sümer Güneş tanrısının şehri olarak belirtilmektedir (Volk, 1999: 108).

Eridu:

Eridu (Abu Şahreyn), M.Ö. 5. binyıla tarihlenen, Güney Mezopotamya topraklarının en uzağında bugünkü Nasiriye civarında kurulmuş kentlerden biriydi ve kerpiçten inşa edilmiş karmaşık bir tapınağın merkeziydi. Tüm ilk kentler gibi Eridu'da, Fırat Nehri'nin kanallarının birinde, taşmayı önleyen setler arasında ve alüvyonlu topraklarda uzanıyordu. (Memiş, 2009: 23; Maisels, 2005: 155; Mays, 2010: 5).

Eşnunna:

Eşnunna (Tel Asmar), Bağdat'ın 81 km kuzeydoğusunda (Bazı kaynaklarda 48 mil kuzeydoğusunda olarak geçer), Dicle'nin büyük kollarından biri olan Diyala Nehri'nin doğusunda yer alan önemli kentlerden biri olan kent, M.Ö. 3. ve 2. binyıllarda gelişti. Burası Yukarı Mezopotamya'dan Elam'a ulaşan anayolu denetleyen stratejik bir noktadır (Köroğlu, 2013: 99; Bertman, 2003: 20).

Mari:

Mari kenti (Tel Hariri), Güney Mezopotamya'dan Doğu Akdeniz yönünde Fırat Irmağının üstünde, akarsuyun aşığı doğru Habur suyuyla bulunduğu noktada, Suriye topraklarında inşa edilmişti (Köroğlu, 2013: 105; Kuhrt, 2013: 124). Her şey, nehrin güneyinde kum fırtınalarından ve kavurucu sıcaktan koruyan bir arazide yaşamak içindi. Arpa, buğday bitkileri ve hurma bahçeleri nehir sularıyla sulanırdı (Podany, 2010: 40). Kent, Suriye ve Babil arasında devam eden nehir taşımacılığından ve kervanlardan vergiler elde ederek gelişmişti (Bertman, 2003: 25).

Emar:

Emar, I. Şuppiluliuma tarafından Hitit imparatorluğu topraklarına katılmış Aştata Krallığı'nın merkeziydi. Eski Babil güzergahı ikinci binyılın ilk yarısında Emar'ın, Babil'den kuzeye Cezire'ye ve Habur ile Balih ırmaklarının karşı yakasında Fırat'ın ortasındaki toprakların uç noktası olduğunu işaret eder. Yeni Emar metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla kent, ticarete kilit görev üstlenmişti; merkep kervanlarının geldiği, malların Fırat'tan çalışan teknelere yüklendiği yer burasıydı. Emar, ekonomik ve siyasal açıdan olduğu kadar kültürel olarak da batıdaki yerlerle (Ugarit gibi), güneydoğuda Babil ile bağlantılıydı (Kuhrt, 2013: 412-413).

Babilonya / Babil:

Babil kenti, eskiçağda "Babilonya" olarak anılmıştır ancak en eski biçimi "Babil" olarak bilinir. "Tanrı'nın Kapısı" anlamına gelen Babil, Yunanca'da Babylon olarak anılmıştır ve modern dillere de bu haliyle geçmiştir. Fırat nehri kenarında kurulmuş olan kentin tarihi M.Ö.3. Binyıla kadar geriye gitmektedir (Memiş, 2015: 125). Kentin, en görkemli dönemini Nabukadnezar'ın (M.Ö. 605-562) döneminde yaşadığı ve 2470 dönümlük bir alanı kapsadığı bilinmektedir (Bancroft-Hunt, 2009: 10). Babil kenti hakkında ayrıntılı bilgileri Herodotos vermektedir:

"İşte Babil böyle tahkim edilmişti. Bu kent iki mahalledir, zira Fırat denilen ırmak içinden geçer; bu ırmak kaynağını Ermenistan'dan alır; büyük, derin ve hızlıdır; Erythreia Denizi'ne dökülür. Kale bedenleri her iki yandan ırmağa kadar uzanır, orada bir köşe yapar; birleştikleri noktadan başlayarak, sur çizgisi, pişmiş tuğla ile yapılmış iki duvar arasından akan ırmağın kıvrımlarını izleyerek gider...Bu sokakların ulaştıkları yerlerde ırmak kıyısını çevreleyen surlar içerisinde

gizli kapılar vardır, böyle kaç sokak varsa, o kadar da kapı vardır; kentin kapıları gibi bunlar da tunçtan yapılmıştır ve ırmağa açılırlar.” (Herodotos, 2014: I,180).

Assur Kentleri:

Assur’a başkentlik yapmış üç şehir, Assur, Kalah (Nimrud) ve Nineve Dicle Irmağının kenarında kurulmuştur. Bu durum, Assur krallığının merkezinde potansiyel bir taşımacılık olanağı yaratmıştır (Sağlamtimur, 2015: 10). Assur başkentleri, devletin idari iktidarının yoğunlaştığı ve sınır art bölgeleri ile iletişim kurduğu merkezler olarak da düşünülmüştür (Harmanşah, 2015: 108).

Assur yerleşmesi, Musul’un 100 km güneyinde (Kuhrt, 2013: 104), Büyük ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştikleri kesimde, Dicle’nin batı kıyısında yer alır (Köroğlu, 2013: 101). Yerleşmenin kuzeyiyle doğusu akarsularla yıkanır: Doğuya doğru Dicle, kuzeye doğru bir kanal vardı (Kuhrt, 2013: 104). Kent, Eski Assur Krallığı döneminde önemli bir ticaret ve kült merkezi olmuş; 7. Yüzyıla kadar da bu özelliğini korumuştur (Köroğlu, 2013: 101).

Yeni Assur döneminde kurulmuş ilk başkent, Eski Ahid’de *Kalah*, bugünse *Nimrud* olarak anılan *Kalhu*’dur. M.Ö.879 tarihinde II. Assur-Nasir-Pal (M.Ö.884-859) tarafından Assur Devleti’nin başkenti durumuna getirildi:

“Benden önce yaşamış Assur kralı Şulmanu-aşerid’in yaptırmış olduğu eski Kalhu kenti bakımsızlıktan haraptı; cansız (ve) harabe yığına dönmüştü. Kenti yeniden kurdum. Yukarı Zap’tan Babelat-hegalli (patti-hegalli) adını verdiğim bir kanal kazdım. Dicle ovalarını suladım ve İçinde her tür meyve ağacı bulunan bahçeler düzenledim. Şarap sıkıp (ve) en iyilerini ulu tanrım Assur ile ülkemin topraklarına verdim. Surunu yeni baştan inşa ettim. Onu baştan sona kurdum (ve)tümledim.....” (Sevin, 1999: 25; Mieroop, 1997: 68).

Kalhu’nun başkent seçilişinin nedeni, tam açık olmamakla beraber coğrafi, idari ve stratejik gereksinmeler sonucu seçilmiştir. Coğrafi konumu açısından Ninive’yi andıran Kalhu çevresinde Dicle ırmağının ulaşımına çok olanak tanınması geçerli bir neden sayılabilir. Ziraat ve hayvancılığa elverişli toprakları bulunan bu yerin bir başka önemi de hem Dicle, hem de Büyük Zap ırmaklarına oldukça yakın oluşudur. Kalhu kenti batıdan Dicle yatağı, güneydence Büyük Zap’tan getirilen Babelat-hegalli (Bereket kanalı) adı verilen su kanalıyla sınırlıdır. Bu durum kapı sayısının iki ile sınırlı kalışının en büyük nedenidir. Çünkü batı ve güney yönlerden ulaşım olanaksızdır (Sevin, 1999: 26-28).

II.Sargon’un (M.Ö.722-705) ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sanherib (M.Ö.705-680), babasının kurduğu kentte (Dur- Şarrukin) oturmak istemedi, kendisine Ninive’yi başkent yaptı. Bu amaçla Dicle geçitlerinin en elverişlisi ve de en çok kullanılanı üzerindeki eski kenti, Kalhu ve Dur-Şarrukin’e kıyasla iki kat büyüttü (750 hektar), meydanlarını ve sokaklarını genişletti, yüksek surlar inşa etti, surların önündeki hendeği daha derin ve geçilmez bir duruma soktu. Atalarının yaptığı gibi bahçeler kurdu ve tarlalardaki verimi arttırmak için Dicle’ye dökülen Husur çayından 90 km uzunluğunda bir kanal açtı. Bu kanal alçak düzeydeki Jerwan vadisini 300 m uzunluk ve 25 m kadar genişliğinde, beş gözlü bir su kemeri ile

geçmekteydi. Sanherib, bununla da yetinmeyip başka sulama tesisleriyle kente gelen su miktarını arttırdı. Bu kanalların getirdiği fazla suyun akıp gitmesini önlemek üzere kentin yanında bataklık oluşturdu ve içini kamışlık haline getirdi. Bu kamışlık ise bir kuş cenneti durumuna sokuldu (Sevin, 1999: 37-38).

Yazılı kaynaklar Sanherib'in (M.Ö.705-680), kelek veya benzeri sallarla Dicle Irmağı'nı kullanarak Nineve'ye getirdiği devasa kireçtaşı heykellerden de bahsetmektedir. Ayrıca nehir limanları veya rıhtımlar, gümrük kapısı gibi kullanıldığından, buraların kullanımı ücrete tabidir (Sağlamtimur, 2015: 10).

Assur İmparatorluğu'nun iç çalkantılarla gerilemeye başladığı karanlık döneme son veren reformcu kral III. Tiglat-Pileser de (M.Ö. 745-727). Kalhu'da yaşamıştı. Bu kralın da daha önceki kralların eski sarayından yararlanarak büyük bir saray yaptırdığı bilinmektedir. Sarayı ayrıntılı olarak tanımlayan yazıtında kral yapıyı anlatmaktadır:

"Tanruların ulusu aziz Nudimmud'un (Ea) bana ihsan eylemiş olduğu akıl ve idrakla Kalhu'da sedirden bir saray...ve zevkim için Hitit sarayı düzeninde bir bit-hi (t) lani inşa ettim...Atalarımın eski saraylarından daha büyük olması için Dicle'ye doğru genişlettim. Tüm usta sanatçıları, en iyisini yapmaları için kullandım..... (Dicle'nin) gürültülü sularının 20 büyük dirsek altında, kireçtaşı kayalarından büyük bir yığın yaptım, bu yığın tamamlanınca.....onların terasını inşa ettim, temelleri attım ve kulelerini yükselttim.....Yüzümü kuzeye çevirdim....."(Sevin, 1999: 65-66).

Dur-Katlimmu kenti, Assurluların M.Ö. 13. yüzyılda Aşağı Habur bölgesindeki dikkate değer kentlerindedir. Dur-Katlimmu'nun bir Assur eyalet merkezi olarak kurulması, arkeolojik belgelere göre, I. Salmanassar'ın (M.Ö.1274-1245) hükümdarlığı döneminde gerçekleşmiştir. M.Ö.9. ve 8. Yüzyıllarda Asur eyalet sisteminde temelde önemli bir rol alırken, kent merkezi, iyi planlanmış iki "aşağı kent" ve "kenar kentle" ile Habur boyunca uzanan muazzam bir sulama projesiyle 110 hektarlık bir büyüklüğe ulaşmıştı (Harmanşah, 2015: 110-111).

Nehir vadilerinde kurulan M.Ö. 2.binyılın belirlenmiş kentleri ise, Arrapha Ülkesi'ndeki Tel Fahar, Yukarı Balih Vadisi'ndeki Tel Sabi Abyad ve Balih ile Habur vadileri arasındaki Tel Chuera (Huvera)'dır (Harmanşah, 2015: 108).

Kargamış:

Kargamış kenti, Fırat Irmağının Türkiye-Suriye sınırını aşmasından hemen önce geçtiği alanda, ırmağın batı kıyısındadır. Bu alan, Bağdat demiryolu üzerindeki Cerablus / Barak istasyonunun doğu bitişiğine düşer (Umar, 1982: 194). Askeri seferlerde Fırat'tan geçişi denetleyen Kargamış kenti, Hitit ve Assur ülkeleri arasındaki tampon bölgeyi oluşturmuştur (Ş.Yıldırım, 2006: 9).

Kargamış Kenti'nin Fırat kenarında olduğu Tevrat'ta şu şekilde geçmektedir: *"Mısır için: Mısır kralı Firavun-nekonun ordusu için; o ordu ki, Fırat Irmağı yanında Karkemişte idi..."* (Yeremya, 46:2)

Zeugma:

Zeugma, Fırat ırmağının (Euphrates) batı yakasında yer almaktadır. M.. ca. 300’de Suriye’de hüküm süren I.Seleukos Nikator, Fırat’ın iki yakasında birer kent kurmuştu. Doğu yakasındaki kentin adını, karısı Apama’nın adına izafeten Apameia (Keskince, eski Tilmusa) koydu; batı yakadaki kente de kendi adına izafeten Seleukeia (Seleukeia pros te Euphrate: Fırat kıyısındaki Seleukeia: Zeugma; Kavunlu, eski Belkıs) adını verdi. Böylece, Fırat’ın en dar yerlerinden biri üzerinde, iki yakada iki kent birden kurulmuş oluyordu. Seleukos’un bu noktada, iki yakayı, dolayısıyla batı ile doğuyu birbirine bağlayan bir köprü inşa ettirdiği de bilinmektedir. Bundan böyle bu iki kent, “köprü” veya “geçit” anlamına gelen “Zeugma” sözcüğü ile anılmaya başlandı (Tekin, 2007: 191). Fırat nehrinin kolaylıkla geçilebildiği Zeugma, Roma ve Parth mücadelesi döneminde yöneticiler için bir buluşma yeri olarak önem kazanmıştır. Günümüze kadar ulaşan görüşme veya anlaşma kayıtlarına göre, görüşmeler çoğunlukla Roma-Parth sınır ihtilafları konularında olmuştur. E. Yıldıırım’ın aktardığı bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla iki taraf arasında Fırat nehri sınır taşı görevi görmüştür (E.Yıldıırım, 2012a: 56).

Zeugma, Fırat Nehri’nin doğusu ile batısını birbirine bağlayan, nehrin geçmeye müsait, önemli geçitlerden biri üzerine kurulduğundan, yıkılışına kadar askeri ve ticari açıdan stratejik önemini korumuştur. Zeugma, Persler zerine sefer düzenleyen Büyük İşkender’in Fırat Nehri’ni bu geçitlerden aşmasıyla n kazanmıştır. Antik coğrafyacılar Zeugma’yı bazı dönemlerde Kommagene Krallığı sınırları içinde göstermiş bazı dönemlerde ise Suriye veya Mezopotamya topraklarında olduğunu varsaymışlardır. Ayrıca Antik Coğrafyacılar, Zeugma’nın güneyindeki l alanları ile kuzeyindeki Toros Dağları arasında önemli bir geçiş güzergahı olduğunu, Akdeniz’den gelip Antakya’dan geçerek doğuya ilerleyen ticaret yollarının Fırat Nehri’ni aşmak için kullanıldığı, önemli bir geçit görevini yüzyıllar boyunca sürdürdüğünü belirtmişlerdir (E.Yıldıırım, 2012b: 95-103).

Tuşhan:

Yukarı Dicle Nehir Havzası’nda yapılan yüzey araştırma çalışmaları ve kurtarma kazıları, Assur İmparatorluğunun Anadolu sınırını, bir dizi yerleşimin çizdiğini göstermektedir. Bu bölge, M.. 2. binyıl sonu ve 1.binyıl başında batıdaki Suriye- Hitit devletleriyle birlikte Assur, Subria ve Urartu arasında jeopolitik olarak oldukça önemli bir sınır bölgesiydi. M.. 882’de II. Asur-Nasir-Pal (M..884-859) bölgedeki eyalet merkezlerinden biri olan Tuşhan kentini yeniden kurmuştur (Harmanşah, 2015: 112). Yazılı belgelere göre, Yukarı Dicle Bölgesine lokalize edilen *Tuşhan* ve *Amedi* adlı iki Assur eyalet merkezi oluşturulmuştu. Bu iki kent çevresinde olduğu anlaşılan Tidu, Sinabu ve Damdammusa ise birer Assur kenti olarak belirtilmiş ve buralara özel önem verilmiştir. Tuşhan kentinin adı Mari metinlerinde, Orta ve Yeni Assur dönemi belgelerinde hem lke (KUR), hem de kent (URU) tanımlayıcısıyla beraber görülmektedir (Köroğlu, 1998: 9-10). Tuşhan, belgelerde, çevresindeki Nirbu, Nirdun, Bit-Zamani, Dirria ve şubria ülkelerini denetleyen merkezi bir konumda ve Dicle’nin kuzeye geçildiği bir noktada yer almaktadır (Köroğlu, 1998: 94). Kent, Dicle nehrinin geniş bir ovaya açıldığı önemli bir akarsu geçişindeki güney kıyısında yer alan Ziyaret Tepe (M..900-600) ile

eşitlenmektedir (Harmanşah, 2015: 112; N.Yıldırım, 2009: 32). Amedi şehri ise, bugün Diyarbakır il merkezi olarak düşünölmektedir (N.Yıldırım, 2012: 1). Ancak Diyarbakır merkezde, Dicle'nin sağ kıyısında yer alan İçkale höyüğü ile eşitlenen Amedi, bölge iskan edildiğı için ve höyüğün üzeri askeri alan olduğı için boyutları ölçülememiş ve kazı yapılamamıştır (Köroğlu, 1998: 63). Amedi (Amidu/Ame/id) Assur kaynaklarında, bir Arami kabilesi olan Bit-Zamani'nin merkezi şehri olarak kaydedilmiştir. Arami kabileler, Assur kralı Assur-rabi (M.Ö. 1010-970) zamanında, Suriye çöllerini geçerek, Karkamış'ın güneyine doğru ilerlemişlerdir. Bu kabileler, II.Tiglat-Pileser (M.Ö.966-935) döneminde Dicle kıyılarına yerleşmeye başlamış ve bu alanda beyliklerini kurmuşlardır. Güneydoğu Anadolu'da kurulan Bit-Zamani kabilesi, Aramiler tarafından kurulan beyliklerin en kuzeyinde yer almıştır (N.Yıldırım, 2012: 2-3).

Yörede, Dicle'nin kuzeyinde ise Şubria ve Dirria adlı iki ülke bulunmaktadır. Şubria yörenin doğusundan kuzeye doğru, Van Gölü'ne kadar uzayan alanda yer almaktadır. Batıda Dicle'nin kaynağına doğru uzayan alanda ise Dirria ülkesi ve krali kent Pitura bulunmaktadır (Köroğlu, 1998: 96).

Melide/Melitene / Malatya:

Yaklaşık 900 m yükseklikte yer alan Malatya Ovası, Doğu Anadolu'daki en büyük havza ve yerleşik toplulukların sürekli yerleşmeler kurdukları az sayıdaki yerlerden biridir. Küçük Tohma havzasıyla birlikte bu ova, batısı güneyi ve doğusunda Toroslar, kuzeyinde ise Hekimhan ilçesinin tepelik kesimiyle çevrilmiştir. Tohma Çayı, Malatya Ovası'nı Fırat'a doğru batı-doğu ekseninde aşar. Alçak tepelikler Fırat'ın doğu kıyısına kadar uzanmaktadır. Bu nehir, ovayı Suriye-Mezopotamya merkezleriyle bağlamış ve güneyden gelen etkilere bir geçiş kapısı işlevi görmüştür (Yakar, 2007: 336). Ayrıca Malatya, Assur, Urartu ve Frig devlet sınırlarının birleşme yerinde ve bu memleketleri birbirine bağlayan işlek bir doğal yol üzerinde bulunuyordu. M.Ö. 2.binyıl başlarına ait olan Kültepe vesikalarında Melita, Hitit vesikalarında ise Maldia şeklinde geçen Malatya, Assur imparatorluk devri vesikalarında Meliddu, Melide, Melid formlarında görülür. Urartu kaynaklarında ise bu kente Melitea denilmektedir (Memiş, 2013: 182-183).

Gurgum / Maraş:

Geç Hitit Devri'nin önemli kentlerinden biri olan Gurgum, Klasik devirde Marqasi denilen bugünkü Maraş şehri idi. Gurgum adı, M.Ö. 2.binyıl vesikalarında geçmemektedir (Memiş, 2013: 184). Gurgum'un coğrafi konumu kabaca, Maraş ovasında Ceyhan nehrinin Aksu nehri ile birleştiğı bölge olarak tanımlanmaktadır. Assur kaynakları ışığında Gurgum, hem Sümerce KUR ülke belirteciyle, hem de URU kent belirteciyle kullanılmıştır. Gurgum devletinin adı, Assur kaynaklarında ilk kez II.Asurnasirpal (M.Ö. 883-859) döneminde geçmektedir (N.Yıldırım, 2009: 42).

Gordion:

Sakarya nehri (Sangarios) ile Porsuk çayı (Tembris)'nin birleştiğı yere yakın, Sangarios'un doğu kıyısında kurulan, önemli bir kent, Gordieion da denen

Gordion'dur (Yassihöyük). M.. 3. binyılın ortalarından beri yerleşmelere sahne olmuş bulunan Gordion'a M.. 1000 yıllarında Frigler vardılar ve burada güçlü bir devlet kurdular. (Sevin, 2013: 200-201). Uzun yıllar Frigler'e başkentlik yapan kent, ismini ilk Frig Kralı Gordios'tan almıştır ve günümüzde "Yassihöyük" olarak bilinmektedir (Tuna, 2002: 45-49).

Sard:

Lidya Krallığı'nın, başkenti olan Sard (Sardis/Sardeis) kenti, Manisa iline bağlı Salihli ilçesinin 8 km. batısında, Gediz Ovası'nda, Sart ayı vadisinde ve Bozdağ'ın kuzey eteğine yaslanmış durumdadır. Kentin asıl adı (Swarda) idi. Swarda adı, olasılıkla (Swa-(a)rda kutlu /güzel akarsu oğelerinden türetilmiştir. Helen diline uyarlandığında Sardis/Sardeis biçimine brnmştir. M.. 7. yüzyılın başlarında, kentin içinden geçen Sart (Paktolos) ayı'nın getirdiği alüvyonlu topraklardan altın elde edilmeye başlanmıştı. Efsanelere göre Sart ayı bu özelliğini, dokunduğu her şeyi altın yapan, Frig Kralı Midas'tan almıştı. Efsaneye göre Midas eline aldığı ekmeğin bile altına dönüşmesinden bıkmış, açlıktan lmemek için tanrılara yakarmış ve bundan kurtulmak istemiştir. Dileği kabul edilen Kral Midas'a Sart'taki Paktolos (Sart ayı) ayı'na gitmesi ve bu suyun kaynağında yıkanması söylenmiştir. Midas, söylenenlere aynen uyar ve Midas'ın bu özelliği Sart ayı'na geçer (Tuna, 2002: 59-61). Lidya Devleti'nin başkenti Sard'ın zenginliği bu efsaneye ve Bergama ile onun batısındaki Kalarga Tepesi arasında işlettikleri bir altın madenine bağlanmaktadır. Bu nedenle Lidyalılar'ın değişim ölçüsü olarak para basan ilk ulus oldukları bilinmektedir (Umar, 1982: 199).

Kadoi/ Gediz

Bugün Kütahya iline bağlı bir ile merkezi olan Gediz, çok eski bir kenttir. Adı, Gediz ırmağının adından gelmez, Gediz kentinin adı Eskiçağ'da Kadys (Kadoi/ Kadoi) idi. Murat dağının eteklerinde ve Gediz'in (Hermos) kaynakları yakınındaki bir sınır kenti olmasından dolayı zaman zaman Lidya gibi bölgelere dahil edilmiştir ve kurucusu olarak Midas kabul edilmiştir (Umar, 1982: 151; Sevin, 2013: 210).

Hattuşaş/ Boğazköy:

Anadolu'nun en uzun ırmağı olan Kızılırmak, zellikle Hitit Tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü, Hitit başkenti Hattuşaş (Boğazköy), Halys Irmağı'nın (Kızılırmak'ın) kuzeyinde kurulmuş idi ve krallar burada otururdu (Kuhrt, 2013: 295). Derin kalker vadilerle kenti doğu ve batıdan sarıp biraz aşağıda, Boğazkale Müzesi hizasında birbirleriyle birleşip Budakz adını alarak Sungurlu'dan sonra Delice'ye, oradan da Kızılırmak'a kavuşan Büyükkaya ve Yazır dereleri, kente bir yarımada görünümü verirler (Akurgal, 2014: 59), bunlara ek olarak şehir hudutları içerisinde Yerkapı'nın güneyindeki dere, Ağadenizi'ndeki kaynaklar, Kızılarkayası Deresi ve günümüzde kurumak üzere olan Slkl Gl gibi çok sayıda su kaynakları mevcuttur (nal, 2005: 63).

Ameseia / Amasya:

Yeşilirmak (İris) üzerinde kurulan önemli kentlerden biri olan Amasya, M.Ö. 300'de Pontos Kralı I. Mithradates tarafından kurulmuştur. Yüzyılı aşkın bir süre Pontos Krallığının başkenti olmuştur (Tekin, 2007: 167). Amasya, antik yazar Strabon'un doğduğu yerdir ve kent hakkında ayrıntılı bilgiler veren yine kendisidir:

"Benim kentim, içinden İris Irmağı'nın aktığı geniş ve derin bir vadide kurulmuştur. İnsan emeği ve doğa buraya hem kent hem de kale karakterini olağanüstü bir şekilde sağlamıştır. Çünkü burası yüksek ve çok sarp bir kaya olup dimdik ırmağa doğru iner ve ırmak tarafında, kentin kurulmuş olduğu yerde kıyıda bir duvar ve her iki tarafta sivri tepelere doğru uzanan duvarlar vardır...bu alan içinde kralların hem sarayları hem de anıt mezarları bulunur...her ne kadar şimdi bir eyalet ise de Amaseia vaktiyle krallara aitti." (Strabon, 2015: XII.3,39).

Antiokheia / Antakya:

Antakya, Kızıldeniz'den başlayan Şeria nehri yatağı ve Asi nehri yatağı ile Güney Anadolu'ya uzanan çöküntüde Asi nehri kıyısında, denizden 440 m yüksekliğindeki Habibünneccar dağının eteklerinde yer alır (Sahillioğlu, 1991: 228). Antakya şehri kurulmadan öncede yöredeki zenginlikler dikkat çekmiştir. M.Ö. 333 yılında Büyük İskender, Pers İmparatoru III. Darius'u İssos'ta yenmiş ve doğuya doğru yoluna devam etmiştir. Antakya'nın doğusuna geldiğinde suyu çok tatlı olan bir pınarın başında durmuş ve pınarın suyunun annesinin sütü kadar tatlı olduğunu söyleyerek pınara annesinin adı olan "Olympas" ismini vermiştir. Yöreye hayran olan İskender burada bir kent kurmayı planlamıştır ancak bu planı gerçekleşmemiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra Antakya kentinin kurulmasını generallerinden I. Seleukos gerçekleştirmiştir (Korkmaz, 2007: 78). Hellenistik Çağ'ın önemli kentleri arasında yer alan ve I. Seleukos tarafından M.Ö. 300'de kurulan kent, tam olarak bugünkü Antakya'nın bulunduğu yerde değil, onun biraz kuzeyindeydi. Seleukos daha önce Antigonos tarafından Orontes (Asi) Irmağı kıyısında kurulmuş olan Antigoneia'dan (Amik Ovası'nın güneybatı köşesinde bir yerde) 5000'den fazla insanı getirerek yeni kurduğu kente iskan ettirmişti (Tekin, 2007: 123). Roma-Bizans İmparatorlukları döneminde Akdeniz havzasının en büyük şehirlerinden biri olmuş, olimpiyat oyunlarının düzenlendiği, kalabalık nüfuslu, önemli bir ticaret ve sanayi merkezi konumuna gelmiştir (Sahillioğlu, 1991: 228).

Nehir Civarındaki Diğer Kentler:

Büyük Menderes Nehri'nin denize döküldüğü yerler de Priene, Myous ve Miletos gibi kentler yer almaktadır (Özer, 2007: 8). Marsyas (Çine çayı), Harpasos (Akçay) ve Morsynos (Vandalas)Çaylarının derin ve bereketli vadileri de birçok kentin kurulmasına neden olmuştur. Marsyas'ın batıdan aldığı kollardan biri olan Karpuzlu deresi vadisinin batı ucunda Alinda (Karpuzlu) tipik bir Karia kentidir. Alinda'nın doğusunda, Marsyas çayı vadisi içindeki kentlerden en ünlüsü Alabanda'dır (Araphisar / Doğanıyurt). Marsyas çayı vadisi boyunca güneye inildiğinde önce, ırmağın sağ yakasındaki dağlık bir alanda kurulmuş ilginç ve eski Karia kutsal alanı Gerga ya da Gergas'a (Ovacık) ulaşılır. Gerga'nın biraz

doğusunda da, Marsyas'ın küçük kollarından birinin yakınlarında kurulmuş Hyllarima (Maltepe) kasabası ile karşılaşılr (Sevin, 2013: 112-114).

Yukarıda bahsettiğimiz kentlerin yanısıra, Büyük Menderes'in suladığı geniş alüvyon ovalarında başka önemli kentler de kurulmuştur. Kuzeyde, Tralleis (Aydın) Messogis dağlarının güney etekleri üzerinde kuruludur. Maiandros vadisi boyunca doğuya doğru ilerledikçe, Akharaka (Salavatlı) ve Nysa'ya (Sultanhisar) varılır. Vadiden doğuya doğru uzanan ana yol üzerinde, ırmağın kuzey yakasında, Hristiyanlık çağında her üçü de Asya Eyaleti'nin piskoposluk merkezi olan Mastaura (Bozyurt), Anineta (Buğaylık) ve Brioula (Bilara / Kurtuluş) gibi küçük kasabalar sıralanmıştır. Masryas çayı (Çine çayı) vadisi içindeki en önemli kent ise Alabanda'dır (Araphisar /Doğanyurt). Harpasos'un (Akçay) doğu kıyısı yakınlarında ise Harpasa (Arpaz / Esenköy) kurulmuştur (Sevin, 2013: 111-116).

İskenderiye:

Afrika'nın ve Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden biridir. Nil deltasının batı kenarında yer alan İskenderiye Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların birleştiiği noktada önemli ticaret ve ulaşım merkezidir. Büyük İskender'in emriyle ve Grek tarzı Hippodamos planında (dama tahtası) kurulan şehrin inşasının tamamlanması ve Mısır'ın başşehri olarak meydana çıkması Batlamyus (Ptolemaios) hanedan devrine rastlar (Seyyid, 2000: 574). Şehri kurduran İskender, M.Ö.323'te Babil'de ölmüş, fakat İskenderiye'de gömülmüştür (Tekin, 2007: 121).

KAYNAKÇA

- ATEŞ, H.; ÜNAL, S. (2004). "Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat", *Bilig*, (8)/ 1, ss.21-42
- BANCROFT-HUNT, N. (2009). *Living in Ancient Mesopotamia*, *Thalamus Publishing*, New York
- BERTMAN, S. (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, *Library of Congress Cataloging-in-Publication Data*, New York
- BORDREUIL, P. BRIQUEL-CHATONNET,.F.; MICHEL, C., 2014. Tarihin Başlangıçları- Eski Yakınoğu Kültürü ve Uygarlıkları, İstanbul: Alfa Yayınları.
- ÇEVİK, Ö. (2004). *Anadolu'da Kentleşme Süreci*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege İzmir: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HAMAMCIOĞLU, C. (2005). "Kentlerin Suyolu Girişlerinde Geçmişten Günümüze Yaşanan Aşamalar ve Kentsel Tasarım", *Planlama Dergisi*, say:3, ss.104-114
- HARMANŞAH, Ö. (2015). *Eski Yakınoğu'da Kent, Bellek, Anıt*, Çev.: F.Yavuz, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

- HERODOTOS, 2014. Herodot Tarihi, ev: M. Ökmen, Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi, İstanbul: Türkiye İç Bankası Kültür Yayınları.
- KORKMAZ, H. (2007). "Kuruluşundan Günümüze Antakya'da Su", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17 (1), ss. 69-96, Elazığ
- KUHRT, A. (2013). *Eskiçağ'da Yakınoğu-M..3000-330*, ev.: D. şendil, Cilt:I-II, İstanbul: Türkiye İç Bankası Kültür Yayınları.
- KİTABI MUKADDES. (1989). *Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes şirketi*, İstanbul.
- KÖROĞLU, K. (1998). * Tepe I*, Ankara: TTK.
- KÖROĞLU, K. (2013). *Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MAİSELS, C.K. (1999). *Early Civilizations of The Old World-The Formative Histories of Egypt, The Levant, Mesopotamia, India and China-*, by Roudledge Taylor & Francis Group, London and NewYork.
- MAİSELS, C.K. (2005). *The Near East-Archaeology in The 'Cradle of Civilization'*, by Roudledge Taylor & Francis Group, London and NewYork.
- MAYS, L.W. (2010). "A Brief History of Water Technology During Antiquity: Before The Romans", Ancient Water Technologies, Ed.: Larry W. Mays, School of Sustainable Engineering and the Built Environment, Arizona State University, USA.
- MIEROOP, M.V.D. (1997). *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford: Clarendon Press.
- MEMİş, E. (2009). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Bursa : Ekin Yayınevi.
- MEMİş, E. (2012). *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- MEMİş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye Tarihi-En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- MEMİş, E., 2015. *Eskiçağ Mezopotamya Tarihi*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- MUMFORD, L. (2007). Tarih Boyunca Kent- Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği, ev.: G. Koca ve T.Tosun, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- NARDO, D. (2014). *Life in Ancient Mesopotamia*, Reference Point Press, San Diego CA.
- ÖZER, Y. (2007). "Karia Coğrafyası ve Tarihi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PODANY, A.H. (2010). *Brotherhood of Kings-How International Relations Shaped the Ancient Near East*, Oxford University Press, New York, 397s.
- PUSTU, Y. (2006). "Küreselleşme Sürecinde Kent "Antik Site'den Dünya Kentine", *Sayıştay Dergisi*, Say: 60, ss. 129-151.

- SAHİLLİOğLU, H. (1991). “Antakya” İslam Ansiklopedisi, (cilt:3- ss.228-232), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul
- SAğLAMTİMUR, H. (2015). “Mezopotamya’da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf”, *Metro Gastro Dergisi*, say: 77, ss.8-15
- SEVİN, V. (1999). *Yeni Assur Sanatı I-Mimarlık*, Ankara: TTK.
- SEVİN, V. (2013). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara: TTK.
- SEYYİD, E.F., (2000). “İskenderiye” *DİA*, Cilt:22, ss.574-576, İstanbul.
- STRABON, (2015). *Geographika (Kitap: XII, XIII ve XIV)*. Çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- TEKİN, O., (2007). *Eski Anadolu ve Trakya-Ege Gçlerinden Roma İmparatorluğunun İkiye Ayrılmasına Kadar*, İstanbul: İletifim Yayınları.
- TUNA, C., (2002). *Kentten İmparatorluğa-Anadolu’nun Eski Yerleşim Yerleri*, Cilt:2, , İstanbul: İletifim Yayınları.
- UMAR, B. (1982). *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Basın Yayın.
- NAL, A., (2005). *Hititler Devrinde Anadolu III*, , İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- VOLK, K. 1999. *A Sumerian Reader*, Editrice Pontificio Istituto Biblico, Roma, Italia
- YAKAR, J., 2007. *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi*, Çev.: S. Hırçın Riegel, İstanbul: Homer Kitabevi.
- YILDIRIM, ř. (2006). *Eskiçağda Anadolu’nun Savaş Kapıları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli: , Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YILDIRIM, E. (2012a). “Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik nemi”, *Tarihin Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 7, ss.45-64.
- YILDIRIM, E. (2012b). “Antik Yazarların Eserlerinde Zeugma”, *Tarihin Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 8, ss.93-113
- YILDIRIM, N. (2009). *Anadolu’da Bulunan Yeni Asur Devri Tabletleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YILDIRIM, N. (2012). “Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amedi şehri”, *Ankara Üniversitesi, DTCF Dergisi*, C.52 (2), ss.1-9